

Megélt sztereotípiá? Józsefváros (roma) identitása 1990 után

György Eszter: Köztes terek. A rendszerváltás utáni nyócker identitása.

L'Harmattan, Budapest, 2020. 250 oldal.

Budapesti születésüként, gyermekkoromban – főként az 1990-es évek második felében – számtalanszor volt lehetőségem arra, hogy Józsefvárosról személyes tapasztalatokat gyűjtssek. Egyrészt, apai nagymamám a manapság veszélyességéről elhíresült Népszínház utcában élt, akinél gyermekként, de később is gyakorta megfordultam. Másrészt, az akkor (még) tömegközlekedésre is használt Józsefvárosi pályaudvarról is rendelkezem halovány emlékekkel, hiszen vidéki utazásaink során leginkább onnan indultunk útnak. Ugyancsak gyakorta látogattuk meg a gyermekként igazán lebilincselő élménynek számító józsefvárosi piacot. Ezen élményeim miatt viszonylag jól ismertem/ismerem nemcsak a kerület főbb csomópontjainak térbeli elhelyezkedését, de az arról – gyermekfejjel még kevésbé értelmezhető – közbeszéd álláspontját is. Utóbbi ugyanis nagyrészt egyezett saját tapasztalataimmal, amelyek a mélyszegénységgel és a deviáns magatartással voltak kapcsolatosak. Ezeket akkor egyértelműen a romákhoz társítottam.

E felfogást egészen napjainkig, *György Eszter: Köztes terek. A rendszerváltás utáni nyócker identitása* című munkájának megismeréséig őriztem. A téma iránti személyes érdeklődésem motivációt nyújtott arra, hogy szűk látáskörű álláspontom kiterjesztésére elolvassam és egyúttal ismertessem a nemcsak tudományos, hanem rendkívül újszerű megközelítéssel bíró munkát. Jelen írásomban azonban nem vállalkozhatom a L'Harmattan gondozásában, 2021 elején megjelent kötet teljességre törekvő bemutatására; a következőkben inkább a szerző lényegesnek tartott megállapításait, illetve általam jelentősnek vélt gondolatait kívánom kiemelni.

György Eszter jelenleg az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tan-székének az oktatója. Fontos megjegyezni, hogy jelen könyve nem kizárólag doktori disszertációjának publikált verziója, hanem az sokkal inkább értelmezhető a szerző több éves, a témával kapcsolatos kutatási eredményeinek összegző szintéziseként. A szerzőnek ugyanis számos tanulmánya jelent meg Józsefváros és az ottani roma identitás kérdéseiről, főként hazai tudományos folyóiratokban (*Korall, Urbs* stb.). Nyitott szemléletéről és széleskörű ismereteiről a kötet végén tizenhat oldalas bibliográfia tanúskodik, amely elsősorban levéltári forrásokra (BFL), másodsorban a hazai és nemzetközi szakirodalomra, illetve oral historyra épül.

A bevezetésben a szerző egyszerű és közérthető módon tisztázza, miről szól majd a kötet: arra a kérdésre keresi a választ, miként érthető meg és hogyan jellemezhető Józsefváros rendszerváltás utáni (roma) identitása. György Eszter megjegyzi, hogy a doktori disszertációjára épülő, ám ahhoz képest bővített

tartalommal és szemlélettel rendelkező kötetében olyan kutatási eredményeiről számol be, amely a hagyományos várostörténeti percepciót modern és újszerű megközelítésekkel gazdagítja. A szerző itt előrevetíti, hogy kötetének célja a Józsefvárosban élő cigányság (ön)reprezentációjának feltárása egyrészt a történeti irodalom, másrészt interjúk és az élő emlékezet segítségével. Ezzel akarja ugyanis érzékeltetni azt a változást, ami a 2010-es évek elejére végül a rendszerváltás után fellángoló emancipációs mozgalmak, kulturális önkifejezési formák lehanyaglását eredményezte, „hibrid”, azaz romák és nem romák által közösen lakott, inhomogén köztes térré változtatva a „cigánygettó”, vagy egyszerűen csak *nyócker* néven ismert városnegyed területét. Ezért a szerző a VIII. kerületet a kulturális örökség, az emlékezet és mindenekelőtt az identitás szempontjából elemzi, a *Bevezetést* és az *Összegzést* leszámítva hét fejezeten keresztül. György Eszter bevezetője zárásaként bemutatja, hogy mit és milyen megközelítésben elemez a kötet három nagyobb egységében.

A szerző az első fejezetben a kötet mondanivalója szempontjából alapvető fogalmak, s így a városnegyed és a gettó különböző értelmezéseinek bemutatására törekszik. Rámutat arra, hogy bár a városnegyed történeti, geográfiai, szociológiai és adminisztratív szempontból is értelmezhető, sokkal inkább szubjektív tapasztalatok által zajlik annak „megélése”. A városnegyed képes egyfajta identitást kialakítani a lakosokban, azáltal, hogy azok kötődnek hozzá, ez a kapcsolat viszont nem általános és semmiképpen sem homogén, hiszen a kerület határain túl élőkre, dolgozókra is kiterjedhet, miközben nem minden helyi érzi azt feltétlenül magáénak. Ehhez hasonlóan a tudományos és közbeszédben is elterjedt gettó kifejezés használatával is óvatosan kell bánni: az eredendően amerikai viszonylatban értelmezett fogalom ugyanis a kerület cigánylakta területei esetében nem állja meg a helyét egyrészt a demográfiai különbségek, másrészt az intézményesültség jellege miatt. Arra a kérdésre pedig, hogy ki a cigány, nem nyújt választ sem a főváros leszakadó területeinek körbejárása, sem Józsefváros konkrét megnevezése, hiszen a társadalomra alapvetően jellemző kirekesztés, illetve a releváns felmérések hiánya miatt ezt szinte lehetetlen lenne pontosan meghatározni.

Az alapfogalmak értelmezése közben a szerző áttekinti a cigányság szegregálódását társadalomtörténeti szempontból értelmező historiográfiát. Az Európa-szerte található cigánynegyedek vonatkozásában György Eszter kiemeli Giovanni Pickel munkásságát, aki a cigány városi területek meglétét a városi rend létrehozása érdekében folytatott tudatos szegregációval, egyfajta modern „gyarmatosítással” magyarázza. Ladányi János és Csanádi Gábor tanulmányaikban a szocialista rendszer társadalmi és gazdasági jellegzetességeivel indokolják a cigányság rendszerváltás utáni gettósodását. Ezzel szemben Bodnár Judit a közép-kelet-európai szocialista város jellemzése során legfeljebb cigánytelepekről, de semmiképpen sem összefüggő szegretárumokról beszél. Balázs András a józsefvárosi roma szegregátumot „logisztikai központként” értelmezi, amit sokkal inkább a társadalmi elkülönítés határoz meg az intézményesített formák helyett.

A téma alapvető elhelyezése után a következő fejezetben Józsefváros történetéről olvashatunk, annak érdekében, hogy megértsük, mi vezetett a kerület elslumosodásához, *nyóckerré* válásához. György Eszter hangsúlyozza, hogy a Józsefváros helyzetéről rendelkezésre álló szakirodalom ellenére a kerület rendkívül heterogén jellege miatt nem lehetséges csak erre alapozva megfelelő mélységű és kiterjedésű történelemtudományi elemzést végezni, annak társadalmi bonyolultságát így idáig csak kevesen vizsgálták. Vagy, ha mégis áll rendelkezésre szakirodalom Józsefváros fejlődéséről a szocialista időszakban, akkor viszont a történeti narratíva nem képes teljes képet nyújtani, hiszen az egykorú irodalom vagy elhallgatja az ott élő roma népesség helyzetét és viszontagságait, vagy egyszerűen csak a helyi bűnözéssel azonosítja.

Ahogy a szerző is hangsúlyozza, a kerület hátrányát elsősorban vidékies, a korabeli városmaghoz képest lemaradó jellege adta, amit az 1838-as árvíz is erősített, annak ellenére, hogy azt követően jelentékeny házépítési program indult meg. A szegénység jelentőssé válása egyet jelentett a polgári-ipari korszak kibontakozásával, így a népességnövekedés következtében kialakuló problémák miatt a 19. századi Józsefváros mindinkább elmaradt a belvárosi területektől. Ennek köszönhetően a két világháború közötti időszakban a kerület az elmaradottság szimbólumává vált, a prostitúció jelentős mértéket öltött, amelyről a sajtó szinte folyamatosan cikkezett. Nem mindenki számára vált azonban gettóvá Józsefváros: a nagy hírnévnek és elismertségnek örvendő cigánymuzsikusok – kiknek tevékenységét a történeti emlékezet, utcák és terek elnevezésével a mai napig őrzi – idilli és pozitív hangulatú környékről számoltak be ekkortájt. A II. világháború alatt azonban az épületek 90%-a megsérült és a szükséges fejlesztések elmaradása miatt Józsefváros mindenki számára a tömegesen lecsúszott budapesti cigányság terének szimbólumává vált. Az 1960-as évektől meginduló lakásépítési- és helyreállítási program csekély eredményt hozott a marginalizálódott terület fejlesztésében, miközben a pártállam a cigányságot egyre inkább a bűnözés fogalmával kapcsolta össze, megkérdőjelezve a cigánykérdés, mint fogalom legitimitását is. A szerző e vonatkozásban helyesen emeli ki, hogy a korabeli politikai álláspont „nincs álláspont” magatartása járult hozzá a romákkal szembeni diszkrimináció felerősödéséhez. György Eszter az MSZMP kerületi és fővárosi pártbizottsági dokumentumainak megszólaltatásával reprezentálja az ambivalens helyzetet, miközben rávilágít annak fontosságára is, hogy a cigányzenészek száma és jelentősége a korábbi korszakhoz képest ekkortájt már szinte teljesen elveszett.

A szerző ezt követően a józsefvárosi identitást kifejező intézményesített rendszer elemeinek bemutatására szorítkozik. György Eszter hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy az államszocializmus időszakában a cigányok helyzete nem nemzetiségi, hanem kulturális, szegénységi szempontból jelent meg. Ennek megfelelően a rendszerváltásig nem jöttek és nem is jöhettek létre olyan, a kerület identitását formáló intézmények, amelyek a romaság önreprezentációjának színterei lehettek volna. A szerző azonban arra is rámutat, hogy a rendszer gyengeségei egybehangzóan mutatkoznak az 1994-ben megalakuló Józsefvárosi Cigány

Kisebbségi Önkormányzat identitásformáló szerepénél, a demokratikus jogbiztosítás ugyanis csak a tősgyökeres, kerületi romákat illette meg, a bevándorló szegényeket ellenben már nem. Ez az egyedülállóan hibrid rendszer tehát egyszerre teszi lehetővé a stigmatizált kerület pozitív és negatív megközelítését a korszakban. Az önkormányzat mellett a Magyarországi Roma Parlament politikai diskurzusokat nyitott arra vonatkozóan, hogy felhívja a figyelmet a cigányság zömét érintő szociális leszakadás megszüntetésének fontosságára, amit a romák politikai emancipációjától remélt. A parlament azonban nem hozta meg a kívánt eredményességet, hiszen már az 1990-es évek első felében is csak állami, illetve alapítványi támogatással tudta fenntartani magát, amiből – az egy-másfél évtizedes felvirágzást követően – 2010 után lényegében „tetszhalott” állapotba került. 2016-ban bekövetkező felszámolása egyet jelentett a parlament európai mértékben is jelentékeny, főleg zenei vonatkozású kulturális (ön)reprezentációja megszűnésével. A rendkívül sokszínű jelleg érzékeltetésére a szerző interjúrészleteket és egy internetes hozzászólást is bemutat. Ezzel együtt viszont hangsúlyozza azt is, hogy az említett intézmények nem voltak képesek teljes mértékben és jelentősebb időtartamon át képviselni az identitáskereső józsefvárosi roma lakosság érdekeit – annak ellenére, hogy ez egy valóban hibrid, de kulturális értelemben virágzó *nyócker* eredményezhetett volna.

György Eszter ezután a *nyócker*-reprezentációk (teljesség igénye nélküli) bemutatására törekszik, ezért azt előbb a nyelvi, majd a fizikai térben helyezi el, végül a helyi szubkultúra felvázolását követően megjeleníti a filmvászonon keresztülit is. A szerző ebben a fejezetben arra a kérdésre keresi a választ, hogy ki reprezentálja a kerületet: Józsefváros lakói, a kívülálló, vagy esetleg mindkét megközelítés igaz. Rávilágít arra, hogy a *nyócker* esetében utóbbiról van szó, hiszen ennek az elnevezésnek a kérdése már önmagában is (ön)reprezentációs lehetőséggel bír. A szerző hangsúlyozza, hogy utóbbi fontosságára Christian Topalov is rámutat, azáltal, hogy szerinte a helynevek problematizálják a városnegyed jelentését, röviden „osztályozzák a tereket” (123). Ennek jelentőségét azonban a *nyócker* vonatkozásában csökkenti, hogy alig található ott olyan utca, tér vagy szobor, amely a roma identitás kifejezését szolgálná. A második reprezentációs lehetőség a „gettónak” nevezett városnegyed határainak felfedezésében rejlik. Az épített környezet ugyanis láthatóvá teszi az egymástól eltérő, különböző városrészeket, segítve ezáltal a közel sem egyértelmű határok kijelölését. György Eszter felsorolásában a harmadik tényezőt a helyi szubkultúra és annak megélése adja. A zene és filmipar lokális remekei ugyanis olyan kulturális mezőt teremtettek, amely divatossá vált nem csak a helyi, hanem más budapesti vagy vidéki fogyasztók körében. Ez azonban – ahogy a szerző kiváló kifinomultsággal rámutat – alapvetően a bűnözésről, gengszteréletéről elhíresült „fekete gettólét” szubkultúrája körül koncentráldott. Ebben változást csak a *Fekete vonat* zenekar új megközelítésű reprezentációja hozott, amikor az 1990-es évektől kezdve a kerület cigányságához való tartozás érzését a korábbitól eltérően érzékeltette. Hangsúlyt helyezett egyrészt a romákhoz tartozás érzésének büszke jellegére, másrészt jelentősen

növelte a cigányok identitásának etnikai jellegét. Azáltal ugyanakkor, hogy a zene szövegében megjelenítette a roma nyelvet, lényegében emancipálta a cigányságot a nyelvi térben (is). A *Fekete vonat* eredményességét igazolja, hogy egyedüli roma hip-hop zenekarként nemcsak országos hírnévre tett szert, hanem sikerült belépnie a zene nemzetközi világába is. A reprezentáció negyedik elemeként a szerző a kerület identitásának filmvilágban való megjelenését eleveníti fel. Az általa részleteiben is bemutatott, 2007-ben díjnyertes *Gipsy Side* ugyanis az addigi perpciókhoz képest meglehetősen új szemszögből közelítette meg a cigányság kérdését: a korábbi „törvényszegő”, „szabadságszerető” attitűd bemutatását felváltotta a romák komplex társadalmi helyzetének érzékeltetésére törekvő álláspont, amelyből a társadalmi életből való kiszorulás és a rasszizmussal való szembenézés narratívája már nem maradhatott ki. A józsefvárosi reprezentáció egy másik lehetőségét a filmipar segítségével „megrajzolt” kerület adja, amit a szerző különböző animációs, illetve nagyjátékfilmek elemzésével mutat be. Ezek közül is kiemelésre méltó a *Nyócker*, mint az egyik rendszerváltás utáni (és megjelenése idején relatíve kiemelkedő nézettséggel rendelkező) egész estés animációs közönségfilm, amely a kerület sajátosságait reálisan és objektíven mutatja be, miközben a film fogyasztói számára hangsúlyozza, hogy halvány remény sincs az egyéni vagy kollektív életsorsok megváltozására, illetve megváltoztatására. A szerző e vonatkozásban az említett alkotásokat még a kirekesztő emberi magatartások ironizálását célzó *South Park* című amerikai animációs sorozattal is párhuzamba hozza. Mindeközben viszont György Eszter kiemeli azt az aspektust is, hogy egy sokszor elfeledett, de mégis számottevő rés fedezhető fel a filmvászonon keresztül megjelenített szimbolikus gettó és a kerület valódi határa között. Végül, a kerület reprezentációjának utolsó elemeként a szerző a városnegyedet egyfajta körbesétált, körbejárt területként közelíti meg. Az ún. etnoturizmus ugyanis – a kulturális és anyagi bevételnövelés céljától eltérően – alapvetően leszakadó, marginalizált körülmények között élő csoportok életkörülményeinek bemutatására törekszik, azáltal, hogy azt turisztikai térré alakítja át. Ez azonban nem „katasztrófa-turizmus”, mert a városnegyed értékeinek, látens (de igen is létező) kultúrájának felfedeztetése során kevésbé kerül szem elé a nyomor paradigmája.

A következő, viszonylag rövidebb fejezetben a szerző az identitást mesterségesen előidéző fesztiválok, civil kezdeményezések feltárására törekszik, amely lényegében nem más, mint a címben is szereplő „rituális identitásképzés”. György Eszter elsősorban Dolores Hayden felfogására támaszkodik, aki megfogalmazta, hogy a fesztiválok, felvonulások alapvetően járulnak hozzá a kulturális identitás térbeli megalkotásához. A szerző szerint ezek – ha ideiglenesen is, de jelentékeny mértékben – hozzájárultak az önreprezentáció kifejezéséhez, még ha sajnálatos módon erre hosszú távon már képtelenek voltak. Ugyanis, az elsősorban az Orczy Parkban megrendezett RoMajális, Budapesti Cigány Fesztivál, illetve a Magdi fesztivál és a Tavaszmező utcabál a környék, illetve a szomszédos kerületek lakóinak figyelmét hívta fel a magyarok és a kisebbségek együttélésének létezésére és állandó találkozásukra. Ugyanakkor, míg az Orczy Parkban mint

egyfajta sajátos szubkultúrával rendelkező térben megrendezett programok alapvetően etnikai jelleget tükröztek, s célul tűzték ki az etnikai identitás megőrzését és megerősítését, addig a Magdi fesztivál – közvetett módon – a különböző háttérrel rendelkező csoportok közelebb hozására koncentrált.

A kerületről megfogalmazott reprezentációk tárgyalása után a szerző az ún. participatív városrendezés kérdéssel foglalkozik. Amint György Eszter is írja, a város mesterségesen megtervezett identitása egy rehabilitációs program végrehajtását jelenti, amit a szerző a Magdolna Negyed Program értelmezésén keresztül valósított meg. A program egy Magyarországon rendkívül újszerű szellemiség meghonosodását jelenti, aminek történeti gyökerei a II. világháború utáni Európához nyúlnak vissza, amikor a romok eltakarításán és az újjáépítésen volt a legfőbb hangsúly. A participatív városrendezés egy kevésbé agresszív, jelenleg is aktuális formáját inkább a helyi közösségek bevonásával történő újrafélesztés adja, amely során igyekeznek a leszakadó városrészeket újraintegrálni azáltal, hogy a lakók életkörülményeinek javításával nem kényszerítik őket lakóhelyük elhagyására. György Eszter azonban az e fajta városrendezés néhány európai példájának bemutatása után rámutat a módszer nehézségeire is: egyrészt, a gyakorlatban a program csak nagy erőfeszítések árán tartható fenn hosszú távon, hiszen el kell érni, hogy a közösség fenn kívánjon maradni. Másrészt, a stigmatizált területen élők figyelmét fel kell hívni problémáik felszínre hozására, különben egyfajta „kirekesztési spirál” alakulhat ki, amelyből kiút csak nehezen található.

A kötet utolsó fejezetében a szerző az említett városrehabilitáció fogalmát járja körbe a Magdolna Negyedben, arra keresve a választ, hogy miként járul(ha)t hozzá e percepció a helyi identitásképzéshez. Indításként megjegyzi, hogy a rendszerváltás előtti Budapesten rehabilitációs programra csak Középső-Ferencvárosban került sor. Az 1990-es évek végén ennél térben kiterjedtebb célok megfogalmazására került sor, amely alapvetően érintette a *nyócker*ként elhíresült területet is. A program végrehajtása, illetve a vele párhuzamosan zajló kutatások azonban számos veszélyre mutattak rá, amely közül a legsúlyosabb a participatív városrendezés egyik legfontosabb elvének, a lakosság megtartásának a „megsértése” volt. Így, amikor a 2000-es évek második felében további területek estek a főváros rehabilitációs programjának befolyása alá, a korábbinál érzékenyebb módon, és ezáltal sikeresebben tudtak viszonyulni a helyi lakosság helyzetéhez például a Mátyás tér vonatkozásában. György Eszter a program legjelentősebb eredményét azonban a Kesztyűgyár mint közösségi ház felállításához köti, amely elméletileg etnikai alapon, a kerület főként különösen marginalizált részein élő roma fiataloknak és gyermekeknek kínál aktív és hasznos szabadidős tevékenységet.

Összegzésként megállapítható, hogy György Eszter részben várostörténeti, részben szociológiai munkája rendkívül alapos mű, amely Józsefváros történetének, térbeli reprezentációjának és (főként) rendszerváltás utáni romaidentitásának bemutatására törekszik. A kötet sorra veszi a területtel kapcsolatos történeti narratívák felfogását és eredményeit, megközelítése pedig egyértelműen hiánypótló. A kötet külső megjelenéséről elmondható, hogy az kevés ábrát, illetve

képet tartalmaz. Ez azonban nem ront a munka értékén, ahogy a táblázatok hiánya sem, ellenben rendkívüli módon növeli a kötet tudományos értékét az *oral history*-ra való alapozás, hiszen a szerző számtalan helyi lakost, hivatalnokot vagy éppen szociológust szólaltat meg interjúalanyként munkájában. A szöveg rendkívüli igényességéről tanúskodik a szedés és a formázás tökéletes összhangja, valamint az, hogy a kötet helyesírási hibákat, elírásokat egyáltalán nem tartalmaz. A könyv végén található „kis nyócker-határozó” és az ahhoz csatolt, rajzolt térkép kiváló segítséget nyújt a számos intézmény és hely komplex megismeréséhez és térbeli elképzeléséhez.

Ahogy írásom felvezetéseként is említettem, számomra a könyv olvasása és megértése, a benne foglaltak történelmi szemmel történő (újra)értelmezése belső indíttatásból fakadt. Sokrétű megközelítése révén így György Eszter könyvét nem csak józsefvárosi vagy szomszédos környéken élő történészeknek és szociológusoknak ajánlom, hanem bármely más érdeklődőnek is.

Szabó Róbert Károly